

Qars müqaviləsi 1921-ci ilin sentyabr və oktyabrında Qarsda keçirilən konfransdakı danışıqların nəticəsi olaraq Cənubi Qafqaz respublikaları ilə Sovet Rusiyasının iştirakı ilə Türkiyə hökuməti arasında 1921-ci il oktyabr 13-də imzalanmışdır. Bu müqavilə ilə Türkiyə və Cənubi Qafqaz respublikaları arasında digər məsələlər, xüsusən də ərazi-sərhəd problemi həll olundu. Bu müqavilənin əsas müddələri Moskva müqaviləsinin müvafiq maddələri ilə üst-üstə düşürdü. Qars müqaviləsi Moskva müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilmiş müddəalara görə Türkiyənin şimal-şərq sərhədləri dəyişməz qaldı. Türkiyə ərazi verilməsi baxımından heç bir güzəşt getmədi. Naxçıvanla bağlı məsələ isə ədalətli həllini tapdı. Türkiyə ona zorla qəbul etdirilən Sevr müqaviləsinə qarşı Rusiyanın və Cənubi Qafqaz respublikalarının dəstəyini aldı. Ermənistanla münasibətlərinin tənzimlədi.

Qars müqaviləsində öz ədalətli həllini tapan bir sıra məsələlər əvvəlki müqavilələrdə - Gümrü (Aleksandropol) və Moskva müqavilələrində də müzakirə olunmuş, ya da imzalanmışdır. "Böyük Ermənistan" yaratmaq üçün bir sıra torpaqlara iddialı olan ermənilər, bu torpaqları əldə etmək üçün siyasi və hərbi vasitələrdən istifadə edirdi. Bu volda onlara iri kapitalist dövlətləri kömək edirdi. Konkret olaraq Azərbaycanın bir sıra ərazilərini, xüsusilə Naxçıvan ərazisini ABS, İngiltərə və Rusiya çox ciddi-cəhdlə Ermənistanə vermək istəyirdi. Ermənilər "böyük Ermənistan" uğrunda Türkiyə və Azərbaycanla müharibə aparırdı. Türk ordusu 24 sentyabr 1920-ci ildə ermənilərin hücumlarını qarşısını almaq üçün onlarla müharibə aparmalı oldu və həmin il noyabr ayının 18-də daşnakların məğlub etdi. Dekabrın 2-də Ermənistanla Türkiyə arasında Gümrü müqaviləsi bağlandı. Daşnaklar xəyallarında qurduqları "böyük Ermənistan"ın ərazisinin İrəvan və Göycə gölü ilə məhdudlaşdığı ətraf etdi-

Qars müqaviləsinin tarixi əhəmiyyəti

İsmayıl HACIYEV,
*AMEA Naxçıvan Bölməsinin
sədri, akademik*

və siyasi nüfuzunun artması Sovet Rusiyasını Ermənistan təzliklə sovetləşdirməyə məcbur etdi. Ermənistanın daşnak rəhbərliyi Naxçıvanı Azərbaycandan qoparmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdi. 1918-1920-ci illərdə ermənilər silah-ı qüvvələrdən istifadə edərək Naxçıvanı daşnakların təzliklə əldə etməyə çalışırdı. 1920-ci il oktyabrın 28-də Sovet Rusiyası ilə daşnak Ermənistanı arasında bağlanmış müqavilə ilə Azərbaycanın royi nəzərə alınmadan Zəngəzur və Naxçıvan Ermənistanə güzəşt edildi. 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanla bölvək hakimiyyəti yaradıldı. Bu münasibətlə Azərbaycanın Hərbi İnqilab Komitəsi 1 dekabr 1920-ci ildə bəyanatla çıxış etdi. Bəyanat Rusiyanın diktesi ilə yazılmışdır və "iki sovet respublikası arasında ərazi mübahisələrinin Azərbaycan milli mənafeyinə zidd şəkildə həll edilməsinə yoxlanmışdır. Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsinin bəyanatı Naxçıvan və Zəngəzur müsəlman əhalisinin güclü narazılığına səbəb oldu. Ermənilərin alçaq niyyətlərinə təcrübədə bələd olan Naxçıvan əhalisi bu diyarı Azərbaycanıdan qoparılmasına qarşı etiraz qaldı. Bu bəyanat Türkiyə nümayəndələrinin də etirazı ilə qarşılandı.

Müqavilənin 12-ci maddəsinə əsasən isə Türkiyə hökuməti Şərur, Naxçıvan, Şaxtaxtı və Culfa yolu ilə tranzit işlərinin səbəstliyinə təminatını öz üzərinə götürmüşdü. Gümrü müqaviləsinə görə Dəvalı və Arazdöyəndən başqa bu günkü Naxçıvanın sərhədləri demək olar ki, müəyyənləşdirilmişdi. Lakin nədənsə tarixən türk bölgələri olan Uluxanlı, Qomralı və ən başlıcası isə, 1920-ci il qadar Naxçıvanı erməni hücumlarından qoruyan Böyük Vedi və ətrafındakı bir çox kəndlər ermənilərə verilmədi. Bunun nəticəsində Naxçıvanın şimal-qərb sərhədi Dəvalı olmuşdu.

Ermənistan-Türkiyə müharibəsində daşnakların məğlubiyəti nəticəsində Türkiyənin regionda hərbi

skinin keçirdiyi mitinqlərdə əhalinin böyük əksəriyyəti Naxçıvanın Azərbaycan SSR-in himayəsində müstəqil sovet respublikası kimi təşkil edilməsinə arzusunda olduqlarını bildirmişdi. Ermənistan Respublikası Naxçıvan əhalisinin iradəsi qarşısında dura bilməyib diplomatik fond işlətdi və Naxçıvanı 1920-ci il 28 dekabr bəyanatı ilə müstəqil sovet respublikası kimi tanıdığı bildirdi. Daşnakların ona qarşı ərazi iddialarından imtina edildiyi göstərilirdi. Rusiya tərəfi də müəyyən siyasi səbəblərdən, Naxçıvanın müsəlman əhalisinin iradəsi ilə hesablaşaraq Türkiyə tərəfinin təkliflərini. Azərbaycan bölvək rəhbərlərinin bir sıra üzvlərinin mövqeyini

kibində qalmasına çalışan Behbud ağa Şaxtaxtinskini fəaliyyətini xüsusi qeyd etməliyə. Onun Rusiya XKS-nin sədri V.I.Leninə göndərdiyi 1 mart 1921-ci il tarixli teleqram-məktubunda Naxçıvan, Zəngəzur, Dağlıq Qarabağ, Zaqatala, Borçalı, Qarayazi düzü, Dağıstan, Şimali Qafqaz müsəlman xalqlarının milli tərkibi, sayı haqqında məlumat verilir. O, bu məktubda Naxçıvan, Zəngəzur və Dağlıq Qarabağ ərazilərinin gələcəyindən duyulan narahatlığı qatırılmış, bu məhəllənin milli tərkibi və coğrafiyasına dair arayıları da əlavə etmiş, Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı faydalı təkliflər vermişdi.

Qars müqaviləsi (1921-ci il 13 oktyabr)

nəzərə alaraq Naxçıvanın öz müqəddəratını həll etmək hüququnu tanımaq məcburiyyətində qaldı. Naxçıvan ərazisini Azərbaycanıdan ayrıran Zəngəzur məhəllənin Ermənistanə verilməsi Naxçıvanın muxtariyyət və sələsinin zəruriliyidir. Ermənistan SSR hökuməti Naxçıvanı ilhaq etmək üçün yeni cəhdlər göstərdi. Lakin 1921-ci ilin yanvarında qərarlaşmış razılaşdırma Naxçıvan əhalisinin 90 faizdən çoxu məhəllə muxtariyyəti statusunda Azərbaycan SSR-in tərkibində qalmasına səbəb verdi.

Naxçıvanın Azərbaycanın ter-

B Şaxtaxtinskini təklifləri V.I.Lenini maraqlandırmış və o, məsələnin RK(b)P MK Siyasi Bürosunda müzakirə edilməsi barədə göstəriş vermişdi. Bu zaman Türkiyə nümayəndə heyəti Rusiya ilə danışıq aparmaq və müqavilə bağlamaq üçün Moskvağa gəlmişdi. Nümayəndə heyətinə əvvəlcə Kamal Səmi bəy, sonra isə Yusif Kamal bəy rəhbərlik edirdi. Fevralın 26-da başlanmış danışıqlar martın 16-da "Dostluq və qaradaşlıq haqqında" Moskva müqaviləsi ilə nəticələndi. Müqavilə 16 maddə və 2 əlavədən ibarət idi. Həmin gün

RK(b)P MK Siyasi Bürosu B Şaxtaxtinskini təkliflərini bəyənlərək, Azərbaycanın tərkibində Naxçıvan Sovet Respublikası yaradılmasına haqqında qərar qəbul etdi. Moskva müqaviləsinin üçüncü maddəsinə əsasən, Naxçıvan Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusu verildi. Müqavilənin şərtlərinə görə, Azərbaycan onun protektoratını üçüncü dövlətə verə bilməzdi. Bu qərar Türkiyə tərəfinin təklidi ilə qəbul edilmişdi və gələcəkdə Naxçıvanın Ermənistanə verilməsinin qarşısını almaq məqsədi daşıyırdı. Moskva müqaviləsinə görə Naxçıvanın sərhədləri (1 C) əlavəsində göstərilən şəkildə müəyyən edilmişdi: Ararat stansiyası (8930-3080) - Saray bulağı dağı (8071) - Kəmirliçadığı (8839) - Sayatdağı (7868) - Qurdulaq kəndi - Həməsur dağı (8160) - yüksəklik (8022) - Kükü dağı (10282) və keçmiş Naxçıvan qəzasının şərq inzibati sərhədi. Moskva danışıqlarında Azərbaycanın RSFSR-dəki səlahiyyətli nümayəndəsi B Şaxtaxtinskini də əməyi və xidməti üçün Rusiya Moskva konfransında Azərbaycanın iştirakını təkid etsə də Moskva da olan B Şaxtaxtinski bunun əleyhinə olub. Rusiya-Türkiyə danışıqları ətrafında Rusiyanın məqsədi - Azərbaycan və Ermənistanı danışıqlara cəlb etmək və onları Türkiyəyə qarşı qoymaq idi. Lakin Rusiyanın istəyi baş tutmadı. Türkiyə Ermənistanın bu danışıqlara iştirakına razı deyildi,

Azərbaycanla isə heç bir problem olmadığını bildirdi. Azərbaycan isə bu danışıqlarda iştirak etmək istəmirdi. Moskva müqaviləsinin imzalanmasının böyük tarixi əhəmiyyəti vardır. İlk növbədə, bu müqavilə Rusiya ilə Türkiyə arasında müvafiq olan problemləri həll etdi. Rusiya və Türkiyə sıx ittifaqda birlişdi, təbii mütəfiqə çevildilər. Moskva müqaviləsi Azərbaycanın bütövlüyünü qorudu və Naxçıvanın ərazi müsbətliyini təmin etdi.

(Ardi var)